

O NEKIM PROBLEMIMA TRANSKRIPCIJE STARIH KAJKAVSKIH TEKSTOVA

0. O staroj se kajkavskoj ortografiji do sada u nekoliko navrata pisalo, bilo u okviru rasprava o problematici pisanja tekstova latinicom u hrvatskoj književnosti do Gajeve reforme,¹ bilo u radovima posvećenim posebno staroj kajkavskoj ortografiji² ili u studijama o jeziku pojedinih pisaca,³ nuzgredno i ponegdje drugdje, u sklopu koje druge teme. U novijim je raspravama istaknuta funkcionalnost staroga kajkavskoga pravopisnog sustava u jednoznačnom bilježenju većine glasovnih realizacija kajkavskih fonema u kajkavskoj književnosti prošlih stoljeća.⁴ Ipak, pri transkripciji starih kajkavskih tekstova ima nekoliko problema, kojima se u stručnoj literaturi nije poklanjala dovoljna pažnja. Ti problemi proizlaze iz činjenice da u starom kajkavskom grafijskom sustavu postoje — premda relativno rijetka — grafijska rješenja koja dopuštaju različitu interpretaciju njihove glasovne vrijednosti.

1. Po svojoj frekvenciji pojavljivanja jedno je od najvažnijih pitanja točne transkripcije stare kajkavske književnosti problem grafijskoga slijeda *-er-* u položajima u kojima je i u kajkavskom narječju moguće ostvarivanje vokalnoga *r* — treba li taj slijed transkribirati kao samoglasničko *r* ili ti grafemi imaju izgovornu vrijednost fonema *e + r*. Dosadašnja transkripcija ponajčešće je taj grafemski slijed u spomenutim položajima prenosila u novija izdanja kao vokalno *r*,⁵ ali se postupalo i drugačije.⁶ U novije se vrijeme taj slijed

¹ Usp. T. Maretić, *Istorija hrvatskoga pravopisa latinskijem slovima*, Zagreb, 1889, L. Hadrovics, *Zur Geschichte der kroatischen Rechtschreibung im XVIII. Jahrhundert*, Ostmitteleuropäische Bibliothek 10, Budapest, 1944, P. Diels, »Aus der Geschichte der lateinischen Schrift bei den Südslaven«, *Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften*, Jahrgang 1950, Heft 10, München, 1951, M. Moguš — J. Vončina, »Latinica u Hrvata«, *Radovi Zavoda za slavensku filologiju*, 11, Zagreb, 1969.

² A. Šojat, »Pravopis stare kajkavske književnosti«, *Filologija* 6, Zagreb, 1970.

³ Usp. npr. Z. Junković, »O jeziku Vitezovićeve Kronike«, *Radovi Slavenskog instituta* 2, Zagreb, 1958; »Jezik Antuna Vramca i podrijetlo kajkavskoga dijalekta«, *Rad JAZU*, 363, Zagreb, 1972; J. Vončina, »Leksikografski rad Ivana Belostenca«, I. Belostenec, *Gazophylacium*. . ., pretisak Liber — Mladost, Zagreb, 1973, Dodatak.

⁴ Usp. rad naveden u bilj. 2.

⁵ Usp. npr. Djela Tituša Brezovačkoga, u seriji Jugoslavenske akademije *Stari pisci hrvatski*, knj. 29, Zagreb, 1951, pa transkripciju L. Hadrovicsa u radu »Deset propovijedi o Euharistiji pavlina o. Ivana Belostenca«, *Grada za povijest književnosti hrvatske*, XIV, JAZU, Zagreb, 1939, F. Fanceva, npr. u radu »Dva igrokaza hrvatske kajkavske književnosti«, *GPKH*, XV, Zagreb, 1940, Olge Šojat, npr. u radu »Juraj Habelić«, *KAJ* 1974, br. 10, Zagreb, i dr.

⁶ Usp. npr. V. Dukat, *Sladki naš kaj. Ogledi iz stare kajkavske književnosti*, Zagreb, 1942.

sve više u transkripciji ostavlja, kao izraz govorne vrijednosti slijeda spomenutih dvaju grafema.⁷ I za jedan i za drugi postupak ima opravdanja, jednako tako u suvremenoj dijalekatskoj situaciji po različitim kajkavskim krajevima, kao i po načinu pisanja starih kajkavskih pisaca.

1.1. Transkripcija spomenutoga slijeda vokalnim *r* temelji se u prvom redu na činjenici da je — po ugledu na pravopise drugih evropskih jezika koji su prihvatili latinicu, a koji u svojem fonološkom sustavu nemaju vokalnoga *r* — u pretežnom dijelu tekstova stare hrvatske književnosti pisanje popratnih vokala uz grafem *r* u položaju vokalnoga *r* bilo tek manira kojom se obilježavala glasovna realizacija vokalnoga *r*. To se potvrđuje suvremenim stanjem u svim štokavskim govorima na području s kojega su potjecali autori i u velikom dijelu čakavskih i kajkavskih govora.

Da je u svim djelima stare hrvatske štokavske književnosti i u mnogim djelima čakavske, pa i kajkavske književnosti takvo bilježenje vokalnoga *r* bilo zaista plod utjecaja stranih pravopisa i tradicije a ne točno bilježenje govornoga stanja, proizlazi iz brojnih rasprava koje su se vodile oko polovice prošloga stoljeća o načinu grafijskog označivanja vokalnoga *r*.⁸ Tako na primjer Bogoslav Šulek u svojoj raspravi »Zašto pišemo à«⁹ cijelom svojom argumentacijom opisuje upravo artikulaciju vokalnoga *r*, bez obzira na to kako se pisao, s kojim popratnim vokalom ili bez njih. Ipak, već je on konstatirao da »Hàrvati oko Varaždina« nemaju vokalnoga *r*, nego da mjesto njega izgovaraju slijed /er/.¹⁰

1.2. U staroj kajkavskoj književnosti također ima potvrda da se *-er-* na mjestu vokalnoga *r* čitalo kao *ř*. Ovdje navodim tekst iz gramatike kajkavskoga književnog jezika¹¹ Ignaca Kristijanovića, koji kaže:

»Vom *e* ist noch zu merken, daß es in Wörtern, in welchen es nach einem Mitlaute steht, und darauf ein *r* mit noch einem oder mehreren Mitlauten folgt, gar nicht gehört wird, in welchem Falle es aber ohne Tonzeichen steht: Z. B. *kert*, der Maulwurf, *hert*, das Windspiel, *vert*, der Garten, *perzt*, der Finger, *l. krt*, *hrt*, *urt*, *przt*.¹²

⁷ Tako se transkribiraju tekstovi za *Povijesni kajkavski rječnik*, koji se izrađuje u Zavedu za jezik Instituta za filologiju i folkloristiku u Zagrebu, tako su transkribirani tekstovi koje je donio A. Šojat u radovima o staroj kajkavskoj književnosti i njezinu jeziku, usp. npr. Habdelićev *P prvi oca našega Adama greh*, *Forum (JAZU, Zagreb)* 1974, br. 10—11, tako transkribiraju i neki drugi autori, usp. npr. J. Adamček »Teče kmetska krv«, *KAJ* 1977, br. 1—2.

⁸ Usp. Lj. Jonke, »Samoglasno *r* u književnom jeziku 19. stoljeća«, *Književni jezik u teoriji i praksi* (I. izd.), Zagreb, 1964.

⁹ *Danica horvatska, slavonska i dalmatinska*, Zagreb, 1846, br. 27 i 28 (članak je potpisan zadnjim slovom prezimena, usp. Lj. Jonke, *o. c.*, str. 241).

¹⁰ B. Šulek, »Zašto pišemo à«, na str. 110 u spomenutoj *Danici* (v. bilj. 9): »Al ne samo što u tom slučaju (tj. vokalnoga *r*, A. Š.) poluglasnik izgovaramo, nego ima jedna grana našega naroda, koja posve čisto pred *r*-om samoglasnik *a* izgovara, i to su stanovnici otokah dalmatinskih, imenito Brača, Hvara, Visa itd., a čisti *e* Štajerci i Hàrvati oko Varaždina«.

¹¹ Termin *kajkavski književni jezik* upotrebljavam u značenju: *jezik stare kajkavske književnosti*.

¹² Ignac Kristijanović, *Grammatik der kroatischen Mundart*, Zagreb, 1837, str. 3.

Tvrđnja pisca gramatike u četvrtom desetljeću 19. stoljeća ne mora nužno odražavati govorno stanje u prošlim stoljećima. U staroj se kajkavskoj književnosti, u golemoj pretežitosti potvrda, bez ikakvih posebnih oznaka, piše: *kerščen, kerv, verst, zverhu, persi, smert* itd., jednako kao i *čemerni, barberski, pernat, peršona, zneverjen, nuterña, herceg* itd. Nema dakle u takvu načinu pisanja nikakva znaka koji bi upućivao na izgovor vokalnoga *r*, premda inače stari kajkavski pravopis striktno nastoji označiti izgovornu vrijednost zabilježenih kajkavskih glasova.

Ali i u starijim izvorima ima potvrda da su neki pisci, premda rijetki, u svojim djelima skupinom *-er-* među suglasnicima označivali samoglasno *r*.

U Jambrešićevu rječniku *Lexicon latinum interpretatione illyrica, germanica et hungarica locuples*¹³ grafem *e* uz *r* među suglasnicima ponekad je označen znakom *^*, za razliku prema *e* u drugim položajima (usp. *mérzek*, s. v. *inconcimus, sérčen*, s. v. *inconcussus, nezmérzljivo*, s. v. *incongabilis, nezdérzljivo*, s. v. *incontinens, nezdérzljivost, nezdéržane*, s. v. *incontinens* itd., ali i: *obderžujem*, s. v. *obtimeo, stert*, s. v. *obtritus, sveržja, verhunca*, s. v. *obtruncatio, skerbel*, s. v. *prior* itd.). Međutim, u predgovoru tom rječniku Jambrešić ne spominje taj svoj postupak, a primjerima izjednačuje *e* u spomenutoj vezi sa *e* u drugim položajima, kao glas koji se izgovara:

»Scito praeterea, multas esse voces Illyricas, quas Illyrorum alii per *e*, alii per *a*, praesertim in ultima syllaba, efferunt, e. g. *Mladenecz*, & *Mladenacz*; *Verhovecz*, & *Varhovacz*. Multas item, que ab aliis cum *i*, cum *e* ab aliis, ab aliis cum *ie* enunciantur, ut: *Vera*, *Vira*, & *Viera*«. ¹⁴

U svojem *Cvetu sveteh* Hilarion Gašparoti¹⁵ dosljednije od Jambrešića upotrebljava znak *ê* u vezi sa *r* za označivanje samoglasnoga *r* (usp. npr. knj. IV, str. 379: *vugêrsku, četêrtoga, zvêrhu, povêrhen, pêrvo, trojvêrsten, zvêršenostjum* prema *herceg, eršek, peršoni*, na str. 387), ali i u njega ima potvrda bez takva označivanja (usp. vu *ternovi* koruni, *tverdno*, str. 387).

Ni Ivan Belostenec, poput Jambrešića, u predgovoru svojem rječniku¹⁶ ne govori posebno o izgovornoj vrijednosti grafema *e* uz *r*. Svoj grafem *ê* tumači ovim riječima:

»Si verò fuerint puncta duo supra *ê* leget Dalmata ùt a, v. g. *Pêsz* dicet *Pâsz*. Similiter Sclavus ubi supra *â* repererit puncta duo, leget ùt e, v. g. *Pâs* dicet *Pêsz*«. ¹⁷

Slične latinske glagole koji znače *govorenje* a ne *pisanje* donosi Belostenec u rečenici u kojoj tumači svoj grafem *ê*. ¹⁸

¹³ Zagreb, 1742.

¹⁴ o. c., str. 3, t. 17.

¹⁵ H. Gašparoti, *Cvet sveteh, ali žvôlehe i čini svetcev...*, I—IV, Graz, 1752, 1755, 1760, 1761.

¹⁶ I. Belostenec, *Gazophylacium seu latino-illyricorum onomatium aerarium...*, Zagreb, 1740.

¹⁷ *Prologus ad lectorem*, str. 4.

¹⁸ *ibid.*

Belostenec, dakle, kaže da znakom *ě* označuje mogućnost čitanja, *izgovaranja*, *e* ili *a* u riječima kao, na primjer, *kolěc*¹⁹ (u kojima se, dakle, refleksi poluglasa može čitati onako kakav je u pojedinim krajevima Trojedne kraljevine). Ali on potpuno jednako postupa i u slijedu *-er-* u položaju vokalnoga *r*, pa piše: *pěrděc, pěrsi, pěrst, pěrv, kěrv, kěrvanim, kěrvav* itd. U Gazofilaciju ima podosta primjera bez nadrednog znaka " iznad *e* uz *r*, obično kad iza natuknice dolaze izvedenice prema istoj osnovi ili kad je slog s tim slijedom označen akcenatskim znakom (usp. *pěrst*, ali: *pěrstěc, pěrsten, perstěnek, perstěnar, perstěnjem, perstěni, perstni* itd.), tako i uz druge izvedene riječi,²⁰ ali ima primjera da grafem *ě* nije ni na mjestu staroga poluglasa (usp. npr. natuknicu *pěsěk* 'pijesak'). Takvim potvrdama pridružuju se i primjeri kao: Bog te zdravo *děrži*, dalmat. uzdaržao te zdravo Bog: *běrže*, dalmat. *barzeje* (s. v. Bogh).

Iz iznesenoga se vidi da bi se spomenuti i drugi primjeri sa slijedom *er* na mjesto *r* mogli prihvatiti kao signal da je grafemima *-er-* u Belostenca zabilježena glasovna realizacija slijeda */er/*, u najmanju ruku s jednakim pravom kao i tumačenje da je taj slijed ortografska manira.

Ima u staroj kajkavskoj književnosti i drugih tragova da su grafemi u skupini *-er-* mogli označivati glasove *e* i *r*. Ovdje ću spomenuti rimovanje stihova koji završavaju kojom riječju sa slijedom o kojem govorimo s riječju na kraju drugoga stiha koja nema toga slijeda (usp. npr. u zborniku pjesama *Cithara octochorda* rimovanje: »Ova ptica pelda *jest* / koja veže greha *vrst*«,²¹ gdje je očito da se *jest* i *vrst* ne rimuju, jednako kako se u idućim stihovima (i drugdje) rimuju zadnje riječi u stihu: »takov, pazi, gda ne *štimaš* / žitek zgubiš koga *imaš* / v tužni pojdeš pekla *stan* / tam buš plakal žitek *hman*«. ²²

1.3. U suvremenim seoskim kajkavskim govorima postoje također obje mogućnosti izgovora. Danas je poznato da se slijed *V + r* na mjestu vokalnoga *r* izgovara ne samo u okolici Varaždina nego i u drugim sjeverozapadnim kajkavskim govorima (tako npr. u Krapini, Začretju, Zaboku), sporadički i po Međimurju, u govorima zemljopisno bližim zagorskima (npr. u Prelogu, gdje se uz vokalno *r* može ostvariti i »popratni« vokal reda *e*, u dva stupnja visine, odnosno »otvorenosti«) i po Turopolju (npr. u Mraclinu, gdje se uz reducirani vokal uz *r* u samoglasničkom položaju ostvaruje i »punik« vokal *ę*).²³ U drugim se kajkavskim krajevima, koliko je poznato, vokalno *r* ostvaruje.

¹⁹ Sve ovdje navedene potvrde iz *Gazofilacija* natuknice su u hrvatsko-latinskom dijelu.

²⁰ Mislim da iz mojega rada »Kajkavska akcentuacija u Belostenčevu rječniku«, *Zbornik za filologiju i lingvistiku*, XVII/1, Novi Sad, 1974, jasno proizlazi da tvrdnja u Dodatku pretiska *Gazofilacija* (v. bilj. 3), na str. XLIV: »Belostenec još posebno označuje ove glasove: [...] reflekske jata (ě, é, è, e, ē) i vokalno r (er, ar, ěr, ār, ěr, ér, ěr, er)« nije precizna, tj. da Belostenec u svojem rječniku reflekske jata označuje (kad ih označuje) grafemom *ě*, da su ' i ' , uglavnom, akcenatski znaci, a da vokalno *r* nije označeno.

²¹ I. Znika, *Cithara octochorda*. . . , III. izd., Zagreb, 1757, str. 256.

²² Ibid.

²³ Po mojim terenskim istraživanjima, potvrda za to ima i u stručnoj literaturi. O izgovoru *er* mjesto *r* u sjeverozapadnim kajkavskim krajevima svjedoči i V. Jagić, usp. njegovu raspravu »Napredak slovinske filologije posljednjih godina«, *Rad JAZU*, 14, Zagreb, 1871, str. 206.

Očito je da je u kajkavskim govorima u kojima se realizira slijed $V + r$ mjesto r ta pojava drugačijega postanja, rezultat drugačijih uzroka nego što je u čakavskim govorima koji nemaju vokalnoga r . U takvim je čakavskim govorima realizacija vokala a uz nekadašnje vokalno r jednaka kontinuantu poluglasa, pa njihovo gubljenje vokalnoga r treba smjestiti u duboku prošlost našega jezika, vjerojatno u doba nestajanja poluglasa iz fonološkog sustava. U kajkavaca se vokal u tom položaju razlikuje od kontinuantu poluglasa (usp. npr. *sěrcę, xměrļa: tēnek, tēnka* u Začretju), pa je prema tomu gubitak r mladi od čakavskoga, nastao poslije vokalizacije ǣ .

Međutim, ta nam relativna kronologija ne daje odgovora na pitanje je li se ta pojava ostvarivala već u vrijeme prvih kajkavskih očuvanih knjiga, ili prije ili poslije, koliko je područje zahvatila, je li u širenju ili u uzmicanju itd.

1.4. Osim stanja i potvrda u staroj kajkavskoj književnosti poput onih koje sam naveo, u prilog transkripciji slijeda *-er-* u staroj kajkavskoj književnosti slijedom *-er-* u suvremenoj ortografiji (što bi odražavalo govornu realizaciju obaju grafema u tom slijedu) ide i izvanredno snažno djelovanje pisanoga teksta na glasovnu realizaciju. Jednako tako kao što i danas djeluju napisani oblici sljedova fonema (osobito na morfemskoj granici, usp. npr. izgovor većine zagrebačkih, pa i drugih spikera na radiju i televiziji sljedova kao: bez zdravlja, iz Karlovca, iz Siska, pod dojmom, iznaddijalekatski) morao je i pisani oblik *-er-*, i onda kad je označivao vokalno r , djelovati na čitatelja da ga i izgovara kao *er*, pa makar u svojem organskom govoru i imao vokalno r . Izgovor *er* mjesto r na temelju pisanoga oblika posvjedočuje i B. Šulek u spomenutoj svojoj raspravi:²⁴ »Samo g. B.²⁵ veli, da u Slavonii pjevaju *kerst*; dà kako, jer onako stoji u slavonskih molitvenih knjižicah; to nedokazuje ništa: naši mladi umětnici pjevahu u narodnoj operi *parvi*, valjda je bilo onako pisano... I Němci govore *Lebn*, a pjevaju *Lebens*«.

Navest ću i jedan primjer iz nove književnosti. Polazeći, vjerojatno, od pretpostavke da se vokalno r u razdoblju stare kajkavske književnosti, pa i pri čitanju njezinih tekstova izgovaralo, M. Krleža postiže izvanredne umjetničke efekte upravo variranjem *izgovorne* vrijednosti sljedova *-er-* i *-ar-* mjesto r ²⁶ (*-ar-* u takvu položaju također se sporadično pojavljuje u staroj kajkavskoj književnosti, npr. u Vramca, pod utjecajem grafije čakavskih tekstova).

1.5. Standardni jezik — pa i onaj književni, još nestandardni ali s velikim zamahom u smjeru standardnosti kakav je bio jezik stare kajkavske književnosti — ima svoj poseban položaj, svoja posebna prava i posebne funkcije, što ga, među ostalim, razlikuje od bilo kojega organskoga govora. Kajkavski književni jezik imao je, to se može sa sigurnošću ustvrditi, mnoga obilježja standardnog jezika kajkavske Hrvatske, pa prema tomu i neku vrstu uporabne izgovorne norme, nepisana pravila svoje ortoepije, koja je bila bazirana

²⁴ *o. c.*, str. 114.

²⁵ tj. Ignjat A. Brlić, usp. Lj. Jonke, *o. c.*, str. 240.

²⁶ Usp. A. Šojat, »Odnos Krležine kajkavštine u Baladama Petrice Kerempuha prema starom kajkavskom književnom jeziku«, *Forum*, Zagreb, 1973, br. 9, str. 371—372.

na zagrebačkom kajkavskom govoru.²⁷ Ali je Zagreb već i u stoljećima trajanja stare kajkavske književnosti bio grad u kojem su živjeli ne samo kajkavci nego i čakavci i štokavci, pa se i zbog toga (uz razloge o kojima raspravlja sociolingvistika) gradski zagrebački govor morao razlikovati od govora svoje neposredne okolice. Tragove razlika između gradskoga govora i najbližih seoskih naselja nalazimo i danas u različitim likovima iste jezične pojave u različitim perifernim dijelovima suvremenog Zagreba, u odnosu na staru gradsku jezgru i međusobno. Jednako tako nalazimo u suvremenom zagrebačkom kajkavskom govoru i tragove nekadašnje dijalekatske višeslojnosti, kao što su, na primjer, likovi *di*, *dida*, i sl., koje upotrebljavaju mnogi zagrebački starosjedioci mjesto kajkavskih (*g*)*de*, *ded(a)*. I danas još mnogi stari Zagrepčani nazivaju potok na zapadnom zagrebačkom području i naselje oko njega, *Černomerec* (a ne *Črnomerec*), što bi moglo pokazivati (ako izgovorni oblik nije nastao pod utjecajem napisanoga) da nekada barem dio Zagrepčana nije u svojem govornom sustavu imao vokalno *r*, nasuprot stanju u susjednim seoskim govorima.

1.6. Na osnovi grafije starih kajkavskih tekstova ne može se s pouzdanošću utvrditi inventar fonema (izuzevši donekle, 16. stoljeće) ni fonetska realizacija suponiranih fonema. Za kajkavski književni jezik s velikom se vjerojatnošću može, na primjer, pretpostaviti fonološki sustav od 7 vokala, kakav je u suvremenim kajkavskim govorima najčešći i koji je u govorima koji okružuju Zagreb, ali, 5 grafema (*i*, *u*, *e*, *o*, *a*) ne dokazuju 7 fonema (*i*, *e*, *ɛ*, *a*, *o*, *ɔ*, *u*).

Isto se tako ne može sa sigurnošću odrediti glasovna vrijednost grafema *-er-* u položaju vokalnoga *r* pri izgovornoj realizaciji kajkavskih tekstova u 16, 17. i 18. stoljeću, bez obzira na nesumnjive potvrde vokalnoga *r* u pojedinih pisaca i bez obzira na gramatiku I. Kristijanovića.

Transkripcija *r* za *-er-* na mjestu *r* nužno uzrokuje pitanje: a što raditi sa *-ar-* u takvu položaju (koji se slijed također pojavljuje u nekim djelima stare kajkavske književnosti, u istom tekstu paralelno sa *-er-*), kako očuvati taj trag čakavsko-kajkavske književne povezanosti u prošlosti? Tako, na primjer, iz transkripcije L. Hadrovicsa Belostenčevih *Prodečtava* (objavljenih u *Gradi za povijest književnosti hrvatske*, knj. XIV, pod naslovom »Deset propovijedi o Euharistiji pavlina O. Ivana Belostenca«) nije moguće saznati da se u originalnom tekstu izmjenjuju *-er-* i *-ar-*, a iz Hadrovicseva tumačenja toga Belostenčeva načina pisanja nije moguće odrediti ni frekvenciju, ni leksičku vezanost, ni druge interesantne pojedinosti pojave grafemskoga slijeda *-ar-* u odnosu na *-er-* na mjestu vokalnoga *r*.²⁸

1.7. Premda bi transkripcija slijeda *-er-* vokalnim *r* bila obavjesnija nego prenošenje staroga *-er-*, ni stručnjaci ne mogu uvijek odrediti kako treba čitati koju riječ. Možemo li mirne savjesti ustvrditi da se, na primjer, *Pergošić*

²⁷ O dijalekatskoj osnovici kajkavskoga književnog jezika usp. npr. A. Šojat, »Kratki navuk jezičnice horvatske (Jezik stare kajkavske književnosti)«, *KAJ*, Zagreb, 1969, br. 3—4, str. 50, br. 5, str. 66, br. 10, str. 77. i dr.

²⁸ L. Hadrovics kaže samo da Belostenec u tim propovijedima »ugledanjem u pravopis čakavskih pisaca piše i *ar*, npr. *kerschenik* — *karschenik*, *kerv* — *karv*, *szmert* — *szmarth*, *zerczalo* — *zarczalo* itd.« (o. c., str. 43).

nije zvao Pergošić nego *Prgošić*, možemo li u svakom slučaju (kad vokalno *r* nije posebno označeno) biti sigurni da se, primjerice, napisani oblik *vugerski* u svim razdobljima stare kajkavske književnosti čitao *vugrski*, a *peršona* — *pršona*?

1.8. Izložio sam činjenice koje opravdavaju i jedan i drugi način transkribiranja grafijskoga slijeda *-er-* u položaju vokalnoga *r*. Radi jednakoga postupka (u najvećem broju slučajeva) s istim jezičnim činjenicama bilo bi potrebno da se svi stručnjaci koji transkribiraju, odnosno objavljuju stare kajkavske tekstove dogovore i prihvate jedno rješenje. Moje je mišljenje, a tako se postupa i pri izradi velikoga *Povijesnoga kajkavskoga rječnika*, da bi spomenuti slijed grafema trebalo transkribirati kao vokalno *r* samo u onim slučajevima kad to posebne oznake toga slijeda pouzdano potvrđuju.

2. Drugi je nedostatak stare kajkavske grafije zbog kojega dolazi do različite interpretacije glasovne vrijednosti kajkavskih grafema u suvremenim transkripcijama, način pisanja nekih stranih imena.

2.1. Strana imena (antroponimi i toponimi, pa i etnici i ktetici prema njima) ulazila su u kajkavske tekstove u izvornom obliku, ali su se poneka poznatija imena pisala i prema izgovoru u tadašnjoj kajkavskoj Hrvatskoj. Princip pisanja stranih imena u staroj kajkavskoj književnosti isti je dakle kao i današnji, tj. i stari su kajkavci u najvećem broju slučajeva strana imena zapisivali »etimološki«, a pri izgovoru ih prilagođivali svojem fonološkom sustavu, nastojeći da se ne udalje suviše od izgovora u jeziku kojem su ta imena pripadala. Ali, moralo je biti i nekih odstupanja od toga principa, što pri rekonstrukciji staroga kajkavskoga govornog stanja uzrokuje određene poteškoće. Tako, na primjer, nije moguće da se latiničko *s* (odnosno *ʃ*) u stranim riječima čitalo uvijek jednako, jer je i u kajkavskim riječima označivalo, ovisno o položaju u riječi i o vezi s drugim grafemima, različite glasove.

Latinički grafem *s* (ili *ʃ*) u starom kajkavskom pravopisu označuje glas *š* (usp. *boʃji* = božji, *boʃanski* = božanski, *koʃa* = koža, *muʃ* = muž). Ako se to *s* (ili *ʃ*) nađe ispred bezvučnih turbulenata *k*, *p*, *t*, *č*, ono označuje glas *š*, koji se inače označuje dvostrukim *ss* (*ʃʃ*). Grafem *s* (ili *ʃ*) ima izgovornu vrijednost glasa *ʃ* i na kraju riječi, zbog osobine kajkavskog narječja da se krajnji zvučni suglasnici obezvučuju (tako se prema *las-laʃ* = *laš*, izgovorno *laš*, s jednim *s* piše i *das* — *daʃ* = *daš*, 2. l. prez. glagola *dati*), pa je jasno da se i krajnje *s* u latinskim ili latiniziranim imenima pisanim originalnom grafijom, dakle s jednim *s*, izgovaralo *š* (glas *s* i na kraju se riječi označivao grafemskim slijedom *sʒ*). U kajkavsko je narječje, naime, preuzet mađarski način izgovaranja finalnoga *s* u latinskim imenima na *-us*: i u staroj književnosti i u suvremenim govorima ima na pretek dokaza da se takvo *-us* izgovaralo i izgovara *uš*.

2.2. Ovdje ću se zadržati samo na problemu transkripcije imena Isusa Krista, koja se u starim tekstovima izvanredno često pojavljuju.

U staroj se kajkavskoj književnosti ta imena pišu na latinski način, dakle: *Jesus Christus* (ili: *Je fu ʃ Chri ftu ʃ*); uz takve grafijske oblike susrećemo i oblike bliže izgovornom stanju, pisane sa *K*-mjesto *Ch*-. *Kristus*, *Kriʃtuʃ*,

Kristus. Grafijski oblici poput *Jesu f sa* (Gsg), *Kristu f su* (Dsg)²⁹ ne dopuštaju nikakve dvojbe u to da krajnje *s* u tim imenima treba transkribirati kao *š*.³⁰

2.3. Transkripcija tih imena nije time, dakako, riješena. Ostaje problem kako treba čitati slovo *s* u osnovi *Jes-* i *Christ-*, na latinski način ili onako kako se čita u kajkavskim riječima (usp. kajkavske apelative *jesu* = ježu, *musu* = mužu, *nistar* = ništar, *kastiga* = kaštiga). Ima potvrda da su se ta imena čitala na latinski način (izuzimajući, dakako, finalno *s*), jednako kao u mađarskom jeziku, tj. *Ježuš*, *Kristuš*. Refleks takva izgovora nalazimo u prezimenu zadnjega borca za književnu kajkavštinu Ignaca *Kristijanovića* (potpisivao se *Kristianovich*, a po novom, Gajevu pravopisu *Kristianović* — *zt* u staroj kajkavskoj ortografiji označuje izgovornu skupinu *st*). U drugom izdanju Mikloušićeva »Stoletnoga kolendara«,³¹ koje je izišlo Gajevim pravopisom, također su potvrđeni oblici *Ježuš Kristuš* (usp. npr. na str. 75: *Ježušev*, *Kristuševoga*).

Te potvrde iz 19. stoljeća ipak ne opovrgavaju mogućnost da su se kajkavski književni likovi Isusovih imena u starijim razdobljima, pa i u 19. stoljeću, i drugačije izgovarala. U drugoj polovici 19. stoljeća i u one malobrojne kajkavske tekstove koji su se još tiskali prodrla je množina oblika do tada nepoznatih kajkavskom književnom jeziku. Tako u spomenutom II. izdanju Mikloušićeva »Kolendara« nije više *horvatski* nego *hèrvatski* (naslovna strana), među imenima dana u tjednu uz *tork*, *četertek* nalaze se i *ponedeljak*, *petak* (str. 10) itd. Nesigurnost u načinu pisanja još se više ogleda u imenima: uz *Ižidor* (str. 29), *Januš* (30), *Jožef* (33), *Paškalis* (30), *Prošper* (31), *Auguštín* (33), *Ciriakuš* (33), *Žofia* (= Sofija, 30), *Franciška* (28), *Šalžabeta* (36) nalazimo i *Ezekiel* (29), *Pius* (30), *Desiderius* (30), *Euzebius* (33), *Kalistus* (35), *Krispin* (35), *Erasmus* (31), *Anastasia* (26) itd. U tom tekstu nalazimo i ime sv. Franje Ksaverskoga u obliku *Ferenc Ksaveri*, premda Zagrepčani i danas još govore: crkva svetog *Kšavera* ili *Šavera* (u starijim je tekstovima potvrđen i oblik *Žaver*, na *Žaveru*).

U cijeloj kajkavskoj književnosti do uvođenja Gajeva pravopisa (prema potvrdama iz izvora koji su u Institutu za jezik ekscerpirani za Povijesni kajkavski rječnik) nije zabilježen grafemski lik *Jesus*, što bi po kajkavskom pravopisu jednoznačno označivalo izgovor *Ježuš*. Tako je i s imenom *Jožef*, apelativima poput *mužika*, *paradižum* i dr. Prof. Tomislav Prpić potvrđuje mi da se pred nekoliko desetljeća u Zagrebu govorilo *Ježuš Kristuš*. Na svojim istraživanjima seoskih kajkavskih govora slušao sam, međutim, samo

²⁹ Takvih potvrda u staroj kajkavskoj književnosti ima veoma mnogo, usp. npr. *Cithara octochorda* (III. izd., v. bilj. 20), str. 145.

³⁰ Čvrste dokaze za to pružaju i tekstovi iz početka 19. stoljeća, kad se u kajkavskom pravopisu izvršila promjena bilježenja glasa *š*, koji se tada u svim položajima bilježio slijedom *sh*. Tako, na primjer, u djelu Maksimilijana Vrhovca *Područna vu najpoglavitešeh vere istinah*. . ., Zagreb, 1822, ta se imena pišu: *Jesush Kristush*. Pisanje stranih imena sa sufiksom *-us* Gajevim pravopisom u kajkavskim tekstovima također potvrđuje da je krajnji glas bio *š*, a ne *s* (s nekim rijetkim izuzecima).

³¹ Tomaš Mikloušić, *Stoletni hèrvatski kolendar*, Varaždin, 1866.

Ježuš Kristuš, ali moram naglasiti da su ti oblici zabilježeni prema spontanom govoru ispitanika samo u nekim mjestima, tj. da nisam sustavno istraživao izgovor tih imena.

2.4. Na zadnjoj strani latinskoga misala koji se od početka 16. stoljeća upotrebljavao u Klimpuhu (Klingenbach) zabilježeni su prvi jezični spomenici gradišćanskih Hrvata, latinički, glagoljski i ćirilički zapisi, iz god. 1561. U tekstu pisanom ćirilicom dva puta je nedvoumno zabilježen oblik *Krištuš*.³² U djelima N. Ranjine zabilježen je oblik *Krištos* (v. ARj, s. v.). Neka imena i prezimena izvedena od osnove *Christ-*, odnosno *Krist-*, i to ne samo s kajkavskoga govornoga područja, imaju na mjestu latiničkoga slova *s* (ili *f*) glas *š*, usp. u Rječniku Jugoslavenske akademije: *Krišta* (m. hip.), *Kriština*, *Krištof*, *Krištofor* (s. v.) i suvremena prezimena *Krišt*, *Krištafec*, *Krištafor*, *Krištan*, *Krištef*, *Krištić*, *Krištl*, *Krišto*, *Krištof*, *Krištofac*, *Krištofec*, *Krištofek*, *Krištofić*, *Krištov*, *Krištović*³³ i dr.

Za *ž* u osnovi imena *Jesus* na kajkavskom području imamo samo posredne potvrde: pripadnici isusovačkog reda nazivali su se u starom Zagrebu, a i po drugim kajkavskim krajevima, *ježuviti*, *ježoviti*, a to potvrđuju i suvremena prezimena, kao *Ježovit*, *Ježovita*.³⁴

Oblik *Ježuš* ipak je zabilježen u našoj staroj književnosti, nalazimo ga u Divkovićevu *Nauku karstijanskom*, ali se ime ne odnosi na Isusa Krista, nego na Sirakova sina (v. ARj, s. v. *Ježuš*). F. Glavinčić i J. Kavanjin nazivaju isusovce *ježuvitima* (v. ARj, s. v. *ježuvit*).

Oblik *Ježuš* nije potvrđen u Akademijinu rječniku, nego samo *Ježus*, ali među potvrdama nema nijedne iz kajkavske književnosti (tako ni pod natuknicama *Ježusov*, *Ježus*, *Ježusov*).

Međutim, kako smo pokazali razmatrajući krajnje *-us* u tom imenu (i u drugima toga tipa), očito je da kajkavci nisu direktno preuzeli latinski oblik *Ježus*, što bi u kajkavskom vjerojatno dalo *Ježus* (usp. *Jožef*, *Jalžabeta*, *paradižum*, ili *Ježus*, kao u nekajkavaca koji su kao svoj preuzeli latinski a ne grčki oblik toga imena, kao u Slovenaca, kao u Nijemaca).

Suvremeno kajkavsko dijalekatsko stanje također svjedoči o velikoj terenskoj rasprostranjenosti »mađarskih« likova *Ježuš Kristuš*.

2.5. Pri rješavanju točne transkripcije tih imena, kao i drugih s istim glasovnim sljedovima, kao i brojnih apelativa toga tipa, nalazimo se u istoj dilemi kao i pri transkripciji grafema *-er-* na mjestu vokalnoga *r*: i transkripcija *Ježuš Kristuš* i transkripcija *Ježuš Krištuš* opravdavaju se valjanim razlozima, ali čini se da ipak prevaguju razlozi za *Ježuš Krištuš*, koliko se to god suvremenom uhu, pa i mnogih kajkavaca, činilo stranim.

Zbog te prevage (uzimajući u obzir i ono što je rečeno o nejasnom fonetskom statusu pojedinih starokajkavskih grafema, o autonomnosti književnog jezika,

³² L. Hadrovics, *Schriftum und Sprache burgenländischen Kroaten im 18. und 19. Jahrhundert*, Wien, 1974, str. 21.

³³ Usp. *Leksik prezimena Socijalističke Republike Hrvatske*, Institut za jezik, Zagreb, 1976, s. v.

³⁴ o. c. (bilj. 33), s. v.

o utjecaju pisanih likova na izgovor — u raspravljanju o vokalnom *r*, t. l. 8., 1.9.) u obradi *Povijesnoga kajkavskog rječnika* ta se imena transkribiraju kao *Ježuš Krištuš*, tako i *Šikštuš* (uz: *Sixtus*) *Teodožiuš*, *Auštrija*, *Terežija* (uz: *Theresia*) i sl.

Međutim, zbog stanja u suvremenim kajkavskim govorima mislim da ne bi bilo loše da na vazi dileme pretegnu argumenti u korist transkripcije *Ježuš*, *Krištuš*, *Sikštuš*, *Auštrija*, *Terežija*.

3. U vezi s transkripcijom djela stare kajkavske književnosti spomenut ću ovdje i neke osobine kajkavske ortografije koje se, premda jednoznačno označuju govorne karakteristike kajkavskoga književnog jezika, ipak u transkripciji ne prenose uvijek jednako.

3. 1. Grafemi *y* i *i* već od prvih početaka kajkavske književnosti pa sve do kraja 18. stoljeća označuju uz glasove *j* i *i* također i slijed glasova *ji*. Tako primjere kao *bosi*—*bosy*, *kralyca*—*kralica*, *knyga*—*knuga*, *nimi*—*nymi* i sl. valja čitati, odnosno transkribirati: *božji*, *kraľica*, *kňuga*, *ňimi*. To u tipu primjera koji se ilustrira grafemskim likom *bosi*—*bosy* dokazuju ženski i srednji rod pridjeva i njihovi paradigmatski oblici koji ne svršavaju grafemima *i*—*y* (usp. Ngs. f. *bosja*, n. *bosje*, Gsg. m. i n. *bosjega*, f. *bosje* itd.), u tipovima *kralica*, *nimi* grafijski likovi imenica iz kojih su takve imenice izvedene, odnosno drugi paradigmatski oblici zamjenice *on* (usp. m. *kraly*—*kraľ*, dat. *nyemu* = *ňemu*), a u primjera kao *knuga*—*knyga* lik *knyiga*, zabilježen u istih pisaca, pa i u istom djelu. Nužno, dakle proizlazi da i likove kao *kralica*, *knuga*, *nimi* treba transkribirati kao *kraľica*, *kňuga*, *ňimi*, premda u mnogim suvremenim kajkavskim govorima nema fonema */j/* i */ń/*, a sufiksally se */j/* gubi iza frikativa i afrikata u pridjeva (usp. m. *boži*, f. *boža*, m. *pesi*, f. *pesa*, m. *mači*, n. *mače* i sl.).

3.2. Približno odražavajući kajkavski izgovor, a pod utjecajem strane grafije, u staroj kajkavskoj književnosti često nema grafema *j* među vokalima. Tako se, na primjer, piše: *priet*, *priela*, *moega*, *zleati* (uz potvrde intervokalnoga *j*). U imenima intervokalno se *j* nikada ne piše: *Maria*, *Marie*, *Mariu*, *z Marium*, *Eliaš*, *Hierapolim*, *India*, *Indie* itd. Takve primjere treba prilagoditi suvremenom pravopisnom shvaćanju, pa ih transkribirati onako kako je danas uobičajeno: *prijet*, *zlejati*, *Indija*, *Eljaš*, *z Marijum* itd., ali: *Sabaot*, *folica*. Ipak, možda bi trebalo izuzeti slijed *iu* u apelativa, jer se u kajkavskim govorima u tom slijedu *j* gotovo i ne ostvaruje (usp. *lilium*, *gumbelium* u Krlječnim *Baladama Petrice Kerempuha*).